

VIII. FEJEZET

Az erdélyi állam kialakulása (1541—1604)

I. AZ ÖNÁLLÓ ERDÉLY ÁLTALÁNOS ANYAGA

A) Elbeszélő források

Fontos anyagot közöltek a könyv Bevezetésében már id. forrásgyűjtemények: Kemény J.—Kovács I., *Erdélyország történeti tára* (= ETT, 2 kötet, Kolozsvár 1837—1845). Mikó I.—Szabó K., *Erdélyi történelmi adatok* (= ETA, Kolozsvár 1855—1862, 4 kötet, újabban egy 5. kötet, iratokkal: Kolozsvár 1945). Az erdélyi száz írók szövegeire: Kemény J.—E. Trauschenfels, *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens* (= DFS, Kolozsvár 1839—1860, 3 kötet). Az elbeszélő források kézirati anyagáról tájékoztat Benkő József posthumus dolgozata: *Magyar nyelven lévő erdélyi históriai kéziratok* (Hon és Külföld 1842, 46; Uj Magyar Múzeum 1853). B. T. Kassowitz, *Siebenbürgische Geschichtsquellen* (URd 1919). Az erdélyi emlékirókból szemelvényeket hoz, magyar fordításban, bevezetésekkel, az *Erdély öröksége* c. sorozat (szerk. Cs. Szabó L. és Makkai L., Bp 1942, 10 kötet).

A XVI. század általános elbeszélő forrásai (224. l.) mellett, ahol a humanista történetírók közt az erdélyi Szamosközy is szerepel, valamint a további részfejezetekben felsorolt anyagon kívül, általános jellegű leírásokat nyújtanak:

Somogyi Ambrus (1564—?; szolnokmegyei notárius), *Historia rerum Ungaricarum et Transylvanicarum*, 1490—1606. Kiadta (jegyzetekkel) J. C. Eder (SRT II). A szöveg eleinte Joviusra, majd Sambucusra támaszkodik, a Báthoriak koráról már közelebbi megfigyelésből ír. — Lukinich I., *Adatok Somogyi A. életéhez* (Sz 1906).

Bethlen Farkas (1639—1679, II. Rákóczi György és Apafi korának egyik vezető erdélyi politikusa) a következő században, de jó források, így Szamosközy szövegének felhasználásával írta eléggé megbízható munkáját: *Historia de rebus Transylvanicis*, 1525—1609. Kiadta Benkő J. (6 kötet, Nagyszeben 1782—1793). Első kinyomtatására (melynek 1684-ben háborús pusztítás vetett véget): Lukinich I., *Bethlen F. tört. műve keresdi kiadásához* (MK 1913). L. J., *Adatok Bethlen F. életéhez*, 1677—1687 (TT 1883). — Svéda P., *Bethlen Farkas históriája* (Pécs 1938).

Borsos Sebestyén (marosvásárhelyi polgár, bíró, †1584), *Világnac lett írott krónikája*, 1490—1583. A magyarnyelvű történetírás egy másik korai művét: Székely István krónikáját (269. l.) is felhasználó, a XVI. század közepe után részletesebb, önállóbb feljegyzéseket nyújtó szöveg.

Fennmaradt Borsos unokája, Nagy Szabó Ferenc másolatában, s jegyzetével, sőt (a hiányzó 1571—1579 közti rész pótlására) annak betoldásával az erdélyi hitújításról. Kiadta Nagy Szabó F. folytatásával (ld. 348. l.) együtt Mikó I. (ETA I).

Sepsi Laczkó Máté *magyar krónikáját*, 1521—1624 (ETA III), ill. annak kivonatos változatát (MTT IV), ld. a Bocskai-szabadságharc forrásai között.

A *Székely Krónika* néven ismert rövid, évekhez fűzött magyar feljegyzések (1529—1596) töredékét, csonka kéziratból és hibásan kiadta Kultsár I. (1805), a Szamosközy-gyűjteményben fennmaradt szövegét közölte Barabás S. (TT 1880, 633).

A fejedelemségkori erdélyi történetet végigkísérő, de az egykorú latin és magyar művek nagyrésze mellett érdemben általában, és a XVII. században különösen elmaradó erdélyi szász, német feljegyzésekről részletesen tájékoztat Szekfű Gy., *Az erdélyi szász történetírás* (MT 1943, 2 közl.). A részletes anyagban idézettek mellett általánosabb jellegük miatt itt említendőek:

Ostermayer Jeromos (brassói kántor) *krónikája*, 1520—1561 (főleg az 50-es évekre). Kiadta Kemény J. (DFS I). Ld. még 300. l.

Album Ottardinum, 1526—1629. Rövid, krónikaszerű feljegyzések. Kiadta E. Trauschenfels (DFS III).

Goebel János és Wachsmann György, *Chronica Civitatis Schaesburgensis*, 1514—1663. Kiadta Kemény J. (DFS II). A XVI. századból bővebben csak a székely felkelésről (1562), valamint Báthory Zsigmond és Basta koráról emlékezik meg.

Siegler Mihály (brassói tanító, †1585), *Chronologia rerum Hungaricarum, Transylvanicarum et vicinarum regionum libri II.* Száraz jegyzetek után részletesebb az 1556—1563 közti erdélyi eseményekre. Kiadta Bél M. (AH).

Sybenbürgische Chronica und Kriegshündel ... nicht allein von den Geschichten Johannis Vaivoda in Sybenbürgen Anno 1528, sondern auch ... bis auff den Aprilen dieses 1596. Jahrs (Wallstatt 1596).

Erasmus Georg Tschernembl br. (az osztrák rendi ellenzék vezetője a XVII. század elején), *Verlauf mit Siebenbürgen fürnehmlich seit König Johannis de Zapolia Zeit bis hieher*. 1614-ben, a linczi gyűlés alkalmával politikai céllal készült, Erdély különállását igazoló irat. Körülményeire ld. 368. l. Kiadta Lukinich I., *Geschichte Siebenbürgens von Br. E. G. Tschernembl* (BÉ 1931).

B) Iratkiadások.

Alapvető iratanyagot hoz, nemcsak politikai, hanem gazdasági és társadalmi vonatkozásban is a Szilágyi S. által szerk. *Erdélyi Országgyűlési emlékek* (= EOE) sorozata, 1540-től (21 kötet, Bp 1876—1898). Az erdélyi törvények összeállítására ezt megelőző kísérletek: Incze G., *Rövid lajstroma azon országgyűlési articulásoknak, melyek Erdély országos fejedelemségének kezdetétől fogva a mostani időkiig hozattak* (Nagyszeben 1829). H. G. (= Gál L.), *Az erdélyi diéták végzésének nyomdokai* (1837), és u. ő, *Foglalatja az erdélyi diéták végzéseinek ... időszakok és tárgyak szerint*, 1526—1691

(Kolozsvár 1838). Egyéb iratok mellett számos törvénycikket is közöltek az Erdély történetére nélkülözhetetlen, A. alatt már id. főbb forrásgyűjtemények (ETT, ETA), valamint Radvánszky B., *Erdélyi országgyűlési végzések* (GyF IV). A XVII. században szerkesztett *Approbatae* és *Compilatae Constitutiones* anyagára ld. Erdély Rákóczi György- és Apafi-kori anyagát; újabb kiadásuk: *Erdély országnak három könyvekre osztott törvényes könyve* (1—2, Kolozsvár 1815—1816, indexekkel). Ugyanezen kiadvány 2. kötetében található mutatóval ellátott újabb kiadása Mathias Fronius összeállításának a szászok jogairól: *Statuta iurium municipalium Saxonum in Transylvania* (Brassó 1583, Báthori Istvánhoz írt verses ajánlással, s utána több más kiadás, németül is). Froniust megelőzően Honterus János összeállítása: *Compendium iuris civilis in usum civitatum ac sedium Saxonicarum in Transylvania* (Brassó 1544). Kolozsváry S.—Övári K., *Corpus statutorum Hungariae municipalium. I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai* (Bp 1885).

A XVI—XVII. század iratanyaga egy részéről tájékoztat Tagányi K., *Az erdélyi udvari kancelláriai levéltár* (Sz 1898). E. Csallner, *Die Original-Urkunden Siebenbürgischer Fürsten im Bistritzer Capitulararchiv* (Deutsche Forschungen in Ungarn, 1941). P. Szathmáry K., *A Kemény-család fejedelmi ágának okmánytára, 1538—1722* (MTT XVIII). Sok kis, szétszórt közlés található a TL 3 kötetében.

A birtoküzem, termelés, jobbágyterhek, stb. tekintetében a megmaradt nagy anyag még nincs eléggé kiaknázva. Egy birtokos család e szempontból érdekes iratanyagára: Szabó T. A., *A Bornemisza-levéltár* (LK 1939). Szádeczky L., *Fogarás vára és uradalma tört. emlékei* (Kolozsvár 1892). Szamota I., *A fogarasi uradalom rendtartása a XVI. század közepéről* (MGSz 1894). Fontos anyagot hoz, bevezetéssel, Jakó Zs., *A gyalui vártartomány urbáriumai* (Kolozsvár 1944), u. ő, *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához* (Kolozsvár 1945), és u. ő, *Adatok a torockói jobbágyházadások történetéhez* (Kolozsvár 1945). A székelység társadalmi problémáira anyagot hoz Szabó K.—Szádeczky L., *Székely oklevéltár* (7 kötet, 1872—1898). Balló I., *Adatok a székelyek történetéhez* (TT 1900). Vass M., *A kir. könyvek székely oklevelei* (kny. EM 1900), és u. ő, *Székely oklevelek a XVI. századból* (TT 1910, 2 közl.). A román jobbágság helyzetére vonatkozó forrásanyagot (urbáriumokat, stb.) közöl: Șt. Meteș, *Vieașa agrară, economică a Românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane* (I. 1508—1820; Bukarest 1921).

A céhek, polgárság, városok viszonyaira az egyes helytörténeti monográfiák keretében (így: Jakab E., *Kolozsvár története*) közölt iratok mellett: Szabó Gy., *Kolozsvár városa levéltárából, 1574—1626* (TT 1883). Beke A., *Kolozsvár városa okmánytárához* (TT 1887). Lindner G., *Kolozsvár város levéltárából, 1564—1662* (TT 1895). Szabó T. A., *Levéltári adatok a dési fazekas céh történetéhez* (Kolozsvár 1947). Igen bő és érdekes anyag van publikálva Brassó egykorú viszonyairól, főleg a *Quellen zur Geschichte der Stadt (Kronstadt)* Brassó c. sorozatban (1—7, Brassó 1888—1918; benne feljegyzések, számadások, stb. pontos kiadásai). *Verzeichnis der Kronstädter Zunft-Urkunden* (Brassó 1886). Veress E., *Adatok Brassó város számadáskönyveiből* (Bp 1912, kny.). F. Zimmermann, *Das Register der Johannes Bruderschaft und die Artikel der Hermannstädter Schusterzunft aus dem XVI. und XVII. Jahrhunderts* (ASL, NF XVI).

Bő, és nemcsak speciális román vonatkozásban használható anyagot tett közzé A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei*

și Țării-Românești (összesen 11 kötet, e korszakot érinti az 1—7. kötet, 1527—1606, Bukarest 1929—1934), valamint előzőleg E. Hurmuzaki nagy, sorozatos gyűjteménye: *Documente privitoare la istoria Românilor*, belőle a korra vonatkozik a 2. kötet 2. része, 1451—1575 (Bukarest 1891), 4. és 5. része (N. Densușianu, Bukarest 1894, 1897), a 3. kötet 1. és 2. része (E. Hurmuzaki, Bukarest 1880, 1888), továbbá a 11. és 12. kötet, 1517—1612 és 1594—1602, az utóbbi Vitéz Mihály aktáival (N. Iorga, Bukarest 1900, 1903), végül a 15. kötet: *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelenne* (Akták és iratok az erdélyi városok levéltáraiban) 1. rész, 1358—1600 (N. Iorga, Bukarest 1911). — Tr. Popa, *Documente privitoare la trecutul Românilor din scaunul Mureșului* (Marosvásárhely 1926; a maroszséki románokra vonatkozó iratok, így Mihály vajda korából). A román vajdaságokra vonatkozó, francia anyag: *I. Hudiș, Recueil de documents concernant l'histoire des pays roumains tirés des archives de France* (Lassy 1929, a XVI. és XVII. századra). — A lengyel vonatkozású anyagból (a részletes anyagban idézettek mellett): E. Rykaczewski, *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce, 1548—1690* (2 kötet, Paris 1864).

C) Irodalom

A külön erdélyi történet felkutatására irányuló régebbi törekvések vázlatát adja, a XIX. század első feléig, Mikó I., *Tájékozás az erdélyi történetírás és adatgyűjtés körül, tekintettel a magyarországi hasonlirányú törekvésekre* (ETA I). A régi munkák közül kiemelkedik Benkő József ismeretése: *Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae principatus* (2 kötet, Kolozsvár 1834²). Az első összefoglaló kísérlet (vázlatos forrásismertetéssel): Kővári L., *Erdély történelme* (5 kötet, Pest 1859—1863). Használhatóbb, bár szintén elavult: Szilágyi S., *Erdélyország története, különös tekintettel művelődésére* (2 kötet, Pest 1865—1866). Szilágyi Sándor (másoktól követve) a különböző, s alább külön id. tanulmányok egész sora mellett az általa szerk. EOE bevezetésében is részletesen végigvizsgálta a fejlődési Erdély történetét; annak újabb külön, összefoglaló történetével azonban 1867 után hosszú évtizedeken át senki nem próbálkozott. A régi, történelmi Magyarország megszűnte után törekvések voltak a Románián belüli Erdély külön-voltának, a transzilvanizmusnak hangsúlyozására, s arra, hogy a multat is e szemüvegen át értékeljék. Az ezzel kapcsolatos vitára: Kós Károly, *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat* (Kolozsvár 1934) már a középkorban is sajátos különállást rajzolt; Ravasz L., *Az erdélyi lélek* (PSz 1925). Asztalos M., *Az erdélyi tudat kialakulása* (Bartha M. Társ. Évkönyve, 1925). Szekfü Gy., *Az erdélyi probléma* (Napkelet 1925) ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy Erdély a törökker külpolitikai nyomására vált külön állammá, s ezzel kapcsolatos „erdélyi tudatot” még a XVI. században sem lehet találni. Az Erdéllyel kapcsolatos, ezidőtájt megjelent s nacionalista polémiaikkal kapcsolatban egyik vagy másik oldalról megjelent írásművek nagyrésze jóval jellemzőbb a két világháború közti társadalmi és nemzeti viszonyokra és a polgári nacionalizmusok adott fejlődési szakaszára, semmint tulajdonképpeni témájukra, s így részletezésüket itt mellőzzük. Endes M., *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története* (Bp 1935). Marczali H., *Erdély története* (Bp 1935). Asztalos M. (szerk.). *A történeti Erdély* (Bp 1936). Kispál L., *Erdély fejedelmi korszaka* (Kolozsvár 1940). Bíró V., *Képek Erdély multjából* (Kolozsvár 1937), és u. ő, *Erdély*

története (Kolozsvár 1944, irodalommal). Román részről: *La Transylvanie* (Bukarest 1938; gyűjteményes munka). Șt. Pascu, *Istoria Transilvaniei* (Nagyszeben 1944). Hogy az erdélyi fejlődést nem lehet egy nemzet (magyar, román vagy szász) kizárólagos szempontjából megírni, hangsúlyozza Makkai L., *Erdély története* (Bp 1945), és u. ő, *Histoire de Transylvanie* (Bp 1946; átdolgozott kiadás, irodalommal).

Általánosabb jellegű feldolgozást nyújt még Lukinich I., *Erdély területi változásai a török hódítás korában* (Bp 1918, sok hasznos adattal, melyekből a „Partium” nagybirtokai és a fejedelmi hatalom összefüggései is kiviláglanak). Az új állami, központi hatalom kialakulására: Bíró V., *Erdély belügyi fejlődése* (Kolozsvár 1911, kny.), és u. ő, *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése, 1542—1690* (Kolozsvár 1917, sok reális adattal). Huszár F., *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése, 1542—1690* (Bp 1924). Lakner S., *Az erdélyi fejedelmek választási feltételei* (Debrecen 1927). Pécsi A., *Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig* (Bp 1938, d), és u. ő, *Az erdélyi fejedelmi kancellária első formulariumos kézirata* (Székely 1938). Lám K., *Az erdélyi országgyűlés szervezete, 1551—1848* (Kolozsvár 1908).

Erdély és a török főhatalom viszonyára a fejedelmi korszakban: Vajda M., *Erdély viszonya a portához és a római császárhoz mint magyar királyhoz a nemzeti fejedelemség korszakában, 1540—1690* (Kolozsvár 1891). Mika S., *Az erdélyi ház Konstantinápolyban* (BpSz 1907). Lipták J., *A portai adó története az erdélyi fejedelemségben* (Késmárk 1911). Bíró V., *Erdély követői a portán* (Kolozsvár 1921), és u. ő, *Erdély és a porta* (Sz 1923). G. Müller, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen, 1541—1688* (Nagyszeben 1923).

Erdély és a szomszédos román vajdaságok: V. Motogna, *Relațiunile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea* (Dés 1928). C. Marinescu, *A propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclide* (Mélanges d'hist. générale II, Bukarest 1938). Szentmártoni K., *Heraklides Basilicos moldvai fejedelem és a magyarok* (Székelyudvarhely 1929). Benda K., *Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI. és XVII. században* (Magyarok és románok II, Bp 1944), és u. ő, *Relations politiques entre la Principauté transylvaine, la Moldavie et la Valachie* (RHC 1944). Egyéb kapcsolatokra: Veress E., *Lengyelországi adalékok hazánk, s főleg Erdély XVI—XVIII. századi történetéhez* (AÉt 1896). F. Gáspár G., *Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra* (Debrecen 1943, d; elég jó adatok, naiv interpretáció). Angyal D., *Erdély politikai érintkezése Angliával* (Sz 1900, 6 közl. és külön: Bp 1902, Olcsó Könyvtár 1238—1241, németül: kny. Oest.-ung. Revue 1905; erre angol reflexiók: C. H. Firth, *English Historical Review* 1905). Ld. még a XVII. század anyagát is.

Ha ily módon a kialakuló erdélyi állam politikai történetére helyenkint részletekbe menő útbaigazítást kapunk is, e politikai történet gazdasági és társadalmi alapjait, feltételeit illetően korántsem áll így a helyzet: itt inkább a hiányokat kell ismét hangsúlyoznunk, megemlítve azt az irodalmat, melyből ha fejlődési képet nem is, de legalább összeszedhető adatokat nyerünk.

Azon területnek népességi, gazdasági, stb. viszonyairól, melyet ez az új állami keret, erősen változó határokkal, de a szűkebb, geográfiai értelemben vett Erdélyen túlmenően magába foglalt, némi képet adnak (sok, bár rendszertelenül szétszórt adattal) az itt részletekbe menően fel nem sorolható helytörténeti monográfiák. Ezek sorából: Tagányi K. (stb.) *Szolnok-Doboka vármegye monographiája* (7 kötet, Dés 1901—1905; sok,

bár rendszertelen adat a birtokviszonyokra is). Petri M., *Szilágy vármegye monographiája* (6 kötet, Bp 1901—1904). Márki S., *Arad vármegye és Arad sz. k. város története* (II. 1. és 2., Arad 1892—1895), ebből egy részlet: *Arad-megye őstermelése az erdélyi fejedelmek korában* (MGSz 1895; 1566—1695, a hódolt terület bizonytalan viszonyai közt a termelés visszaesik), és u. ö. *Arad és Zaránd vármegye*, 1558—1565 (kny., TT 1895). Iványi I., *A Bánság története (1571—1868) különös tekintettel Lugos, Karánsebes, Lippa történetére* (Temesvár 1875). Szilágyi F., *Alsó-Fehér vármegye történelme* (Nagy enyéd 1898). Szádeczky L.—Jakab E., *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig* (Bp 1901, benne, minden összefüggés feltárása nélkül, néhány kivonat az udvarszéki, stb. jegyzőkönyvek és székely falutörvények érdekes anyagából). Benkő K., *Csik-Gyergyó-Kászon székek* (Kolozsvár 1853). Lehoczky T., *Bereg vármegye monographiája* (3 kötet, Ungvár 1881). Egyes városok, helységek: Szücs I., *Sz. kir. Debrecen város történelme* (2 kötet, Debrecen 1870—1871, sok érdekes gazdasági és társadalmi adattal és a fejedelmek, különösen Bethlen G. kiváltságainak méltatásával). Jakab E., *Kolozsvár története* (3 kötet, oklevéltár, Bp 1870). Szabó T. A., *Kolozsvár települése a XIX. század végéig* (Kolozsvár 1946). Berde B., *A kolozsvármegyei Szucság község története* (Bp 1914). Kádár J., *Szék város nagyközség története* (Dés 1904). Lakos L., *Nagyvárad múltja és jelene* (Nagyvárad 1904). Tóth—Szabó P., *Nagyvárad az erdélyi fejedelmek s a török uralom korában* (Nagyvárad prem. főgimn. ért. 1904). Márki S., *Sarkad története* (Bp 1877). Szongott Kr., *Szamosújvár sz. k. város monographiája* (3 kötet, Szamosújvár 1901; adatok az örmény telepedésre). Kádár J., *Szamosújvár sz. kir. város, vár és uradalom története* (Déva 1903). Lukáts J., *Régi és új Vásárhely* (Marosvásárhely 1836). Kiss P., *Marosvásárhely története* (Marosvásárhely 1942). Koncz J., *Maros-Illye vára és uradalma* (kny., Hunyadmegyei tört. rég. társ. évkönyve, Déva 1899). Lehoczky T., *Munkács város új monographiája* (Munkács 1907). Ld. még a XVII. század anyagát is (436—437. l.). Fr. Müller, *Geschichte der Siebenbürgischen Hospitälcr bis zum Jahre 1625* (Bécs 1856, kny. segesvári ev. gimn. ért.).

Az etnikai viszonyokban a törökkor folyamán beállott, adatszerűen kimutatható változásokra, így a völgyek nyiltabb telepeinek pusztulására a XVII. század népiértő hadjárataiban: Jancsó B., *A román nemzetisége törekvések története* (I. Bp 1896). Számszerű adatokkal is próbálkozik, de azok felhasználásában és egész irányában sovíniszta jellegű, aminthogy a magyar etnikum lemorzsolódásának és így arányszáma csökkenésének tényeit a sovíniszta magyar szerzők eleinte a fennálló helyzet, 1919 után pedig revíziós igények alátámasztására próbálták felhasználni. Használhatóbb adatokat nyújt Györffy I., *A feketekörösvölgyi magyarság települése* (Bp 1914, kny. Földr. Közl. 1913, térképpel; és: *Magyar nép — magyar föld*, Bp 1942), és u. ö., *Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedszáz év óta* (Bp 1915). Székely J. (= Eckhart F.), *La réforme agraire en Transylvanie et l'histoire* (RÉH 1927, polemikus cikk). Jakó Zs., *Biharmegye a török pusztítás előtt* (Bp 1940), u. ö., *A románság megtelepülése az újkorban* (Erdély és népei, Bp 1941), és u. ö., *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban* (Magyarok és románok, I. Bp 1943). Maksay F., *Érendréd. Egy vegyes nemzetiségű falu népiség- és társadalomtörténete* (A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve 1941/42). Szabó T. A., *A románok újabbkori erdélyi betelepülése* (Hitel 1942). Makkai L., *Észak-erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása* (Kolozsvár 1942, kny. Hitel), és u. ö., *Szolnok-Doboka megye*

magyarságának pusztulása a XVII. század elején (Kolozsvár 1942, okiratokkal). Az örményekre : Lukácsi Kr., *Historia Armenorum Transsilvaniae* (Bécs 1859).

Az erdélyi állam politikai struktúrájában szereplő három rendi „natio” (magyar nemesi birtokososztály, székely vezetőosztály, szász polgárok universitas) viszonyaira, a fenti sorrendben : Lázár M., *Erdély főispánjai, 1540—1711* (Sz 1887 és kny. Bp 1889, nevek szerint, időrendben). Kővári L., *Erdély nevezetesebb családai* (Kolozsvár 1854), és u. ő, *A magyar családi és közeleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából* (Pest 1860). Pálmay J., *Marostorda vármegye nemes családjai* (Marosvásárhely 1904), és u. ő, *Údvarhely vármegye nemes családjai* (Székelyudvarhely 1900—1906). Lukinich I., *A bethleni gr. Bethlen-család története* (Bp 1927, sok részlettel). Kastner J., *Cultura alla corte transilvana nel secolo XVI* (C 1922). — A székelységre, melynek messzeemenően kiéleződő, véres megmozdulásokban kifejeződő belső osztályellentétei a régi történetírásnak a „szabad” és homogén székely nemzetről alkotott nézeteit a mesék világába utalják : Imets F., *A székely nemzet mozgalmai a hazai fejedelmek alatt* (Csíksomlyó, rk. gimn. ért. 1871). Szabó K., *A régi székelység* (Kolozsvár 1890, tanulmányok). J. Connert, *Die Rechte der Szekler vom Jahr 1562 bis 1691* (Brassó 1904), ennek elég gyenge magyar fordítása : Balásy D., *A székelyek alkotmányának története* (Székelyudvarhely 1906). Cséser L., *A székely földbirtok jog az erdélyi fejedelmi korban* (Magyar Gazdák Szemléje, 1923, 2). Az adatok legújabb általános összefoglalása : Szádeczky L., *A székely nemzet története és alkotmánya* (Bp 1927). Bónis Gy., *Székely jog, magyar jog* (Kolozsvár 1942).

A szászok összefoglaló történetét több kiadást megért, a szász ideológiai fejlődésben is szerepet játszó, nagyhatású munkában írta meg G. D. és (a 3 utolsó kötetet) Fr. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk* (4 kötet, Nagyszeben 1899³—), mely sok érdekes részlet mellett azonban a szász fejlődést erősen ethnocentrikusan, az erdélyi társadalom egészéből kiválasztva és a Habsburg-német vonalhoz kapcsolva ábrázolja : ezt a szászok utólagos Habsburg-lojalitását illetően a XVI. századra korrigálja, realisabb szempontokat nyújtva, J. Höchsmann, *Siebenbürgische Geschichte im Zeitalter der Reformation* (ASL 1908—1909). A szászok számát a XVI. század elején kb. 68 ezerre becsüli (180 helységben) Fr. Schuller, *Volksstatistik der Siebenbürger Sachsen* (Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde 1895). G. Müller, *Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen* (Nagyszeben 1928), alapos alkotmány- és közigazgatástörténet 1224—1876, benne pl. Báthori István szász statutumainak (1583), a szász universitas gyűléseinek, stb. analízise ; és u. ő, *Das Deutschtum und die sekundäre Siedlungen in Siebenbürgen* (KB 1929). R. Gooss, *Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik* (Bécs 1940, tulajdonképpen csak korszakunk elejéig terjed ; utólagos nagynémet szempontok és politikai törekvések visszavetítése). G. Müller, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der siebenbürgisch-deutschen Nationsuniversität, 1141—1876* (Nagyszeben 1941).

A politikai vezetésből kimaradt parasztságra : Cséser L., *Az erdélyi földművelő köznép állapota a fejedelmi kor kezdetén* (Magyar Gazdák Szemléje, 1923, 1), valamint alább az egyes részfejezetek anyaga. A rendi nációk sorából hiányzó románság paraszttömegeinek életéről sötét képet ad E. Meteş, *La vie des Roumains de Transylvanie du XVIe au XVIIIe siècle* (*La Transylvanie*, Bukarest 1938). Berlász J., *A románság az erdélyi agrártársadalomban* (Magyarok és románok I., Bp 1943), és u. ő, *Seigneurs hon-*

grois, paysans roumains en Transylvanie (RHC 1946). Kelemen L., *A szász-encsi oláhok* (EM 1912). A románok viszonyaira szász földön: G. Müller, *Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande* (ASL 1912).

Román viszonylatban figyelmet érdemelnek még St. Metes alábbi munkái is: *Păstori ardeleni în principatele Române* (Kolozsvár 1925), a romániai vajdák és bojárok kolozsvári vonatkozásairól u. ő, *Domni și boieri din Țările Române în orașul Cluj și Româniile din Cluj* (Kolozsvár 1935); a vajdák és bojárok erdélyi és Magyarországi birtokairól u. ő, *Moșile domnilor și boierilor din Țările române în Ardeal și Ungaria* (Arad 1925). Erdély vajdasági kereskedelmi kapcsolataira ld. u. ő, *Relațiile comerciale ale Țării-Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea* (Segesvár 1920).

Az ipar, céhek, kereskedelem egykorú viszonyaira egyébként a B. alatt id. iratok, a városi monográfiák és a részfejezetekben folytatólag közölt anyag mellett: Ürmössy L., *Kolozsvár kereskedelme és ipara története* (Kolozsvár 1889). Rajka G., *A kolozsvári szabócéh története a XV—XVIII. században* (Kolozsvár 1913). Novák J., *A kolozsvári ötvöscéh a XVIII. századig* (Kolozsvár 1913). Herzfelder A., *Kolozsvári Czementes János könyve* (MK 1896, adatok az erdélyi aranytermelésről, olvasztásról, pénzverésről, 1530—1586). Deák F., *Rajzok a kolozsvári ötvöscéh életéből, 1550—1650* (Sz 1886, adatok a felvétel megnevezésére). Gyárfás T., *A brassai ötvöscéh-mesterek könyve* (Sz 1909, rövid évi bejegyzések, 1516—1667), és u. ő, *A brassói ötvösség története* (Brassó 1912). G. Seiwert, *Beiträge zu einer Geschichte der Hermannstädter Münzkammer* (ASL 1863). Huszár L., *Az éremművészet Erdélyben* (Szépművészet 1940). Fr. Zimmermann, *Huzulenberger Tuch in Hermannstadt, 1544* (KB 1893). F. Jickeli, *Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung* (Nagyszeben 1913, kny. ASL). — A bányászatra Wenzel G. általános, az erdélyi viszonyokra, így Bethlen Gábor intézkedéseire külön is kitérő munkája (243. l.) mellett Pásztor L., *A deésaknai sóbányák története* (Bp 1888), Veress E., *Hunyadmegye bányászatának és bányaiiparának multja* (Déva 1910, kny.), valamint a további erdélyi fejezetek részletadatai.

A vallási problémákra, a hitújítás terjedésére és az egykorú iskolázásra ld. a XVI. század általános anyagában (VI. fejezet) közölt irodalmat. Valamennyi fenti kérdésre ld. még az egyes további fejezetek speciális anyaga mellett a XVII. századi Erdély (X. fejezet) általános szakaszát.

II. A KÜLÖN ERDÉLY MEGSZERVEZŐDÉSE

(FRÁTER GYÖRGY ÉS JÁNOS ZSIGMOND 1541—1571)

A) Elbeszélő források.

Az előzőkben (224. és 291. l.) id. ált. források politikai eseménytörténeti előadása mellett Verancsics Antal különböző iratai (részletes ismertetésük: 225. l.).

Bánffi Gergely (?), *Második János, Magyarország választott királyának II. Szulejmán török császárhoz menetele rendje és módja, 1565—1566*. Kiadta Kemény J. (ETT I). Egy szemtanúnak Rozsnyai Dávid kéziratá-

ban fennmaradt beszámolója János Zs. tisztelgő látogatásáról az 1566-os hadjárat küszöbén Magyarországra érkező szultánnál.

Aszalai Sebestyén Szapolyai-párti históriás éneke: *Az János király fiáról való szép cronica*, 1552. Kiadta Thaly K., *Ismeretlen históriás énekek* (Sz 1871, 37). Szerzőjére: Szabó K. (Sz 1871, 180).

Csanádi Demeter (fejedelmi titkár), rövid magyar históriás éneke: *Vita Joannis Secundi* (Kolozsvár 1571, 1682, Debrecen 1571, 1577, 1582). Kiadása: Dézsi L. (RMKT VII., Bp 1930).

Nem az egykorú politikai eseményeket adják elő, de a társadalmi viszonyokra és törekvésekre annál érdekesebb elbeszélő szövegeket nyújtanak az alábbi irodalmi termékek, s főleg

Heltai Gáspár (kolozsvári lelkész, nyomdász, író, műfordító; élete utolsó szakaszában az unitarizmus és Dávid Ferenc híve, †1575, ld. 269. l.), a század egyik legszabadabb szellemű hazai írójának munkái:

— Magyar nyelvű történeti műve: *Chronica az magyaroknak dolgai-ról* (Kolozsvár 1575, RMK I. 118); Bonfini szövegét dolgozza át, de nem pusztá fordításként, hanem a cicomás humanista latin elbeszélésből szélesebb rétegekhez szóló, kivonatos, népies irányú magyar krónikát alkotva. A Mohács előtti korszakra Brodaries és Zsámboky szövegeit használta. További kiadásai: Győr 1789; és Toldy F., *XVI. századbeli magyar történetírók* (I. Pest 1855). — Helmár Á., *Heltai G. Magyar krónikája* (Figyelő III.; Bonfini szövegével egybeveti).

— *A részegség és tobzódás veszedelmes voltáról* (Kolozsvár 1552). E dialógus Franck Sebestyén ismert német könyvecskéjén alapul, de mondani-valója mégis a hazai társadalomnak szól. Ld. Czóbel E., *Heltai G. dialógusa a részegségről és tobzódásról* (Bp 1911, a magyarországi reformáció gazdasági-társadalmi összefüggéseit vázolja). — *Száz fabula* (Kolozsvár 1566). Új kiadás: Imre L., *Heltai G. esopusi meséi* (Bp 1897) és Keleti A. (Békéscsaba 1943). Anyagát német mesegyűjteményekből meríti, de azt saját tanulságainak elmondására használja fel: az alsó néposztály, a jobbágyság szenvedései, a pénzéhes, szipolyozó földesurak elevenednek meg népies hangú párbeszédeiben (róka, farkas = birtokososztály). Imre L., *Heltai G. meséinek eredete és nyelve* (Kolozsvár 1885). Beöthy Zs., *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban* (I., Bp 1886, 138). — A pápaság ellen írt *Háló* (Kolozsvár 1570) új kiadása: Bp 1915, Trócsányi Z. bevezetésével. — Egyéb műveire (Katechizmus, 1553; bibliafordítás), életére, stb. (a megjelenés rendjében): Szabó K., *A XVI. századi magyar nyomdászatról s különösen Heltai G. kolozsvári nyomdájáról* (*Kisebb tört. munkái* II., Bp 1873). Udvardy S., *Heltai G. bibliafordításának története és jellemzése* (Szarvas 1899). Borbély I., *Heltai G.* (Bp 1907). Kiss E., *Heltai G.* (Bp 1907). Lakos B., *Heltai G. reformátor kora* (KM 1913). Czóbel E., *Heltai G. Martinuzzi ellen* (IT 1913). Tolnai G., *A kolozsvári Heltai-nyomda ismeretlen termékei* (MK 1938). Waldapfel J. *Heltai G.* (ITK 1934).

Ugyancsak társadalmi szempontból érdekes *Salamon és Markalf* Heltai G. nyomdájában megjelent (1577, RMK I. 133) históriája. További kiadásairól: Ferenczi Z. (MK 1896, u. ott Kanyaró F. pótlása). Új kiadás: Kőrösi L. (Esztergom 1885). Az elnyomott parasztságot képviselő szereplők népies nyelven írt furfangjai a gyűlölt uralkodóosztállyal szemben. Irodalom: Ipolyi A. (Új Magyar Múzeum 1855). Loósz I., *Salamon és M.* (EPHK 1889).

A *Választúti komédia: Disputatio Debreceniensis, comoedia választutina illustrata*. Unitárius eredetű dramatizált hitvita, történeti magjára a debreceni kálvinista-unitárius konfliktusban (ld. 262. l.) Péter pápát (= Méliuszt) paraszt-híveinek kijátszásával vádolja. Kiadta Jakab E., *Egy XVI. századi kiadatlan magyar színmű* (Koszorú 1879). Újabbban: Alszeghy Zs., *Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig* (Bp 1914).

Ugyancsak unitárius szellemű, de nem is elsősorban vallási, hanem nyíltan társadalmi és politikai problémákat vet fel az 1566 körül írt Szapolyai-párti, párbeszédes drámái szatira: *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról*. Egykorú kiadása (Karádi Pál unitárius lelkész, Dávid Ferenc védelmezője ajánlásával): Abrudbánya 1569 (RMK I. 70). Egy történeti alak, hírhedt birtokharácsoló és gyilkos rablólovag tettein, és ennek (menekvésül) katolizálását elfogadó Oláh Miklós érsek szerepén át mutatja be, hogy a társadalom milyen elemeit tartja a nép szenvedései és az ország romlása okozóinak. Beöthy Zs., *Az első magyar politikai színmű* (Sz 1876, 2. közl.; elismerő analízis, a század egyik legbecsesebb irodalmi alkotásának tartja).

Az egykorú erdélyi szász írók közül a legjelentősebb Schesaeus Keresztély (Wittenbergben tanult, 1558-tól megyesi lelkész) 12 énekre tervezett nagy latin epikus műve, melyből a szerző életében 7 ének jelent meg: *Ruinæ Pannonicae Libri IV, continentes statum reipublicae et religionis in Ungaria, Transylvania, vicinisque regionibus imperante Joanne Secundo Electo Rege Ungariae*. (Wittenberg 1571, 1581), az első 4 ének újra: C. Eder (SRT I., 1794). Erdélyi kortörténet, benne az 1562-es székely lázadásról is mozgalmas leírás. A török háborúkat tárgyaló részekre ld. az előző fejezet anyagát 274. Albert M., *Die Ruinæ Pannonicae des Chr. Schesäus* (Szegevári ev. gimn. ért. 1872—3). Szekfű Gy., *Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban* (MK 1906; Miles Mátyás szenátor interpolált másolata, 1667). J. Duldner, *Die Rede des Chr. Schesaeus auf der Synode in Birtihalm* (KB 1915). H. Schuller, *Die Reden des Chr. Schesäus im Lichte der humanistischen und reformatorischen Rhetorik* (ASL 1932; kissé formalista vizsgálat).

Andreas Hegyes (ld. 328. l.) rövid német folytatása Ostermayer Jeromos (292.) krónikájához, 1562—1570 (DFS III).

Egy névtelen (magyarellenes) szász polgár elég részletes följegyzése a kolozsvári nemzetiségi-társadalmi küzdelmekről: *Erzählung, wie sich die Hungarische wider die Sazische Nation in Clausenburg empöret...* 1568. Kiadta (János Zsigmondnak a viszályra vonatkozó oklevelével, 1568) Kemény J. (DFS I.).

Külföldi források

Vitus Gaillet, Castaldo írnoka (1551—1553) egyszerű, de őszinte írása: *Ein kurtzer und wahrhafter Begriff* (szemtanú Temesvár első ostromára, Lippa megvételére, stb.; beszámol Fráter Gy. megöletéséről, megállapítja Castaldo felelősségét Erdély vesztében). A bécsi udvari könyvtár kéziratából ismerteti Szekfű Gy., *Két historiografus Castaldo erdélyi seregében* (Sz 1914) az alábbi, erre válaszol készült irattal együtt, melyet

Egy névtelen olasz lovag írt, a fenti szöveg felhasználásánál Castaldo védelmében: *Morte di Frate Giorgio*. Ezt is forrásul használta:

Ascanio Centorio degli Hortensii, *Commentaria della guerra di Transilvania* (Velece 1556). Új kiadás: Gáldi L. (Bp 1940). Zsurnaliszta felületességgel Castaldo erdélyi szerepléséről.

B) Iratkiadások

Martinuzzi kormányzati működését, politikáját megvilágító anyag: Károlyi Á., *Fráter Gy. levelezése és egyéb őt illető iratok, 1535—1551* (TT 1878—1882, 9 közl., és kny., a bécsi áll. levéltárból). (Szilágyi S.), *Fráter Gy. leveles könyve, Regestrum de nonnullis negociis publicis et privatis* (TT 1893), u. ő fontos anyagot hoz ált. politikai, de gazdasági és társ. vonatkozásban is az EOE első köteteiben, melyek képet adnak Fráter György államszervező rendeleteiről és országgyűléseiről is; az utóbbiakról néhány jól kiválasztott szöveg: Mika S. (MTKK). Podhraczky J., *Martinuzziának* (MTT I). (Barabás S.), *Regesták Erdély történetéhez, 1551—1553* (TT 1891—1892, 6 közl.). A külföldi anyagból: A. Tausserat—Radel, *Correspondance politique de Guillaume Pellicier, ambassadeur de France à Venise, 1540—1542* (Paris 1899), a velencei francia követ (montpellieri püspök) jelentései, melyekhez a magyar híreket Statileo János erdélyi püspöktől (Zápolya velencei követe, 1540), ill. annak itt csak említett leveleiből, 1542-ben Frangepántól kapta. A korabeli Erdélyről megemlékszik továbbá feljegyzéseiben. Aleander bécsi nuncius (*Nuntiaturberichte*, I. 4. kötet). Mehemed beglerbég beszéde Martinuzzi ellen, 1550: MTT I. 237. — A gyalui (1551) és a gyulafehérvári szerződés szövegét kiadta R. Gooss, *Öst. Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen* (Bécs 1911). Az erdélyi fejedelemség jövedelmeinek az átadás után (1552) Bornemisza Pál és Werner György kir. biztosok által készített kimutatását kiadta J. Chr. Engel, *Geschichte Ungarns* (II., III, Halle 1798); ehhez az 1486—1552 közti időszakra adatokat tartalmazó pótjelentést feldolgozza Paulinyi O., *Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán* (BÉ 1936). Szabó K., *Biharmegye adólajstroma* (TT 1880, a XVI. század közepéről). Kemény János vallomását (1553) a Fráter György halála miatt indított pápai vizsgálatkor kiadta P. Szathmáry K., *A Kemény-család fejedelmi ágának okmánytára* (MTT. XVIII, 10); egyéb vallomások; Bucholtz, *Geschichte der Regierung Ferdinands I.* (IX. kötet, okmánytár, Bécs 1836), és Pray Gy., *Epistolae Procerum* (II). I. Ferdinánd levele Miksához, 1553: Archiv für Geschichte Siebenbürgens (1853, 280). Barabás S., *Regesták Erdély történetéhez* (TT 1892; Castaldo és I. Ferdinánd levelezése). Jelentések a pápai levéltárból, 1551—1553: Theiner A. (MSM II. 1875). Mare Antonio Ferrari, Castaldo titkárnak jelentését Fráter Gy. meggyilkoltatásáról (1552) kiadta Nyáry A. (MTT XXIII. 241). Castaldo két levelét (1552) kiadta Szilágyi S. (TL III. 1876, 32. sz.), Báthori Istvánnak János Zs. nevében Miksával folytatott tárgyalásai (1563—1565) anyagát u. ő (TL 1875, II. 1—5. sz.; 1876, III. 29—38. sz.).

Az egykorú székely viszonyokra, osztálytagozódásra az EOE kötetait megelőző kiadások: Rummy K. Gy., *A székelyeknek régi törvénye, 1555* (MH I). A székely nemek és ágak lajstroma Marosszéken, 1545—1548 (ETA I). A székelyekről hozott gyulafehérvári articulások, 1559 (ETA III). János Zs. kiváltságlevele a székelyek szabad sójáról, 1568 (ETA I). Lázár M., *Egy XVI. századbéli töredék perioromány a székely nemek és ágak birtoklása tárgyában* (ETA III). Balló I., *Adatok a székelyek történetéhez, 1566—1575* (TT 1900). Szabó K., *Székely oklevéltár* (II. Kolozsvár 1872), benne (321.) a székelyek folyamodása leveretésük után; erre János Zs. válasza: ETA II. 360.

Erdélynek a török hódítás által létrehozott új helyzetére és a külön államszervezet kifejlődésére az ált. irodalom mellett: Szalay L., *Szolimán és János Zsigmond 1540-ben* (Adalékok, Pest 1859). Mikó I., *Erdély különválása Magyarországtól* (Pest 1860, az előzményekre is). Szilágyi S., *Erdély helyzete két nagy hatalmasság közt a separatio után* (Rajzok és tanulmányok I., Bp 1875), vázlat, és u. ő, *Az erdélyi alkotmány megalakulása a separatio kezdetén* (Sz 1876). Bíró V., *Erdély belügyi fejlődése a fejedelemség megalakulása korában, 1541—1571* (Kolozsvár 1911, kny.). I. Lupaş, *Die Trennung Siebenbürgens von Ungarn im 16. Jahrhundert* (Zur Geschichte der Rumänen in Siebenbürgen, Nagyszeben 1943). Erdély és Lengyelország viszonyára: J. Pajewski, *Węgierska polityka Polski w polowie XVI. wieku* (Lengyelország magyar politikája a XVI. század közepén, 1540—1571, Krakó 1932), benne Fráter György igyekezete Zsigmond király támogatását elnyerni (1540), Konarski lengyel püspök szerepe a speyeri szerződésnél (1570), valamint a lengyel politika Habsburg-párti hivatalos, és ezzel szemben a Bona királyné által is támogatott köznemesi, „nemzeti” irányai. Moldva és Erdély: I. Minea, *Note şi interpretări* (Cercetări istorice 1934—1936).

Az Erdélyt az ifjú János Zsigmond nevében ugyan, de ténylegesen irányító Fráter György sokat vitatott egyéniségére és szerepére: Bechet, *Histoire du ministère du Cardinal Martinusius* (Paris 1715), Rákóczinak ajánlva. Ld. Hankiss J., *Fráter Gy. francia életírója* (TSz 1928). Tomek, *Über das Leben und die Ermordung des Cardinals Martinuzzi* (Prága 1851—1852, Akad. Érték.). J. H. Schwicker, *Martinuzzi, und die Reformation in Ungarn und Siebenbürgen* (Bécs 1867, kny.). Horváth M., *Utješenič Fráter György (Martinuzzi bíbornok) élete* (Kis tört. munkái IV., Bp 1868). O. Utješenič, *Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utješenič, genannt Martinusius* (Bécs 1881; a függelékben Castaldo instrukciója és egyéb iratok). Bunyitay V., *A váradi püspökség története* (I. Nagyvárad 1883). Zsilinszky M., *Csanád vármegye története* (I. 1897.). Fráter Györgynek az utóbbiban is található, vagyományossá vált, gyermekes lélektani klisékkel készült „jellemzéseit” (ravasz barát, stb.) kritizálva éppen nem machiavellistának ábrázolja őt Szeffkú Gy., aki ingadozását az államférfi és Zápolya servitorának ellenmondásából magyarázza. (*Magyar Tört.* III.). Az egyesítési kísérletre: a nagyváradi béke szellemében Erdély elvi átadásáról kötött gyalui szerződés, 1541: R. Gooss, *Österreichs Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen* (Bécs 1911, 18. sz.); a gyalui egyezkedés oklevelei: TL II. 1875, 19—22. sz., Martinuzzi feltételei. stb. Erdély átadására a Habsburg- királynak: J. K. Schuller, *Die Verhandlungen von Mühlbach im Jahre 1551 und Martinuzzi Ende* (Nagyszeben 1862). Lengyelország magatartása e kérdésben: *Acta Tomiciana*, X—XIII. kötet, iratok (Pozen 1899—1915). Ferdinánd és Izabella diplomáciai tárgyalásai: Szádeczky L., *Izabella és János Zsigmond Lengyelországban, 1551—1556* (Bp 1888). Ehhez további bécsi anyag: A. Huber, *Die Verhandlungen Ferdinands I mit Isabella, 1551—1555* (AÖG 1889), és u. ő, *Die Erwerbung Siebenbürgens durch Ferdinand I. und Bruder Georgs Ende* (AÖG 1890). Veress E., *Erdély fejedelmi interregnuma, 1551—1556* (kny., AKÉ 1898; éles bírálata: EM 1899, enyhíti Kropf L., BpSz 1899). Veress E., *Izabella királyné* (Bp 1901, MTÉ), és u. ő, *Isabella regina d'Ungheria, 1519—1559* (kny., Roma 1903). Ferdinánd egy tanácsosának aggodalmai: Kropf L., *Hoffmann beszéde Erdély elfoglalása ellen* (Sz 1896).

Az átvételre bevonuló császári sereg és spanyol fővezérének szerepére: Kropf L., *Castaldo Erdélyben* (HK 1895—1896, 6 közl.). A Castaldo által Temesvárra küldött spanyol Aldana Bernát és csapatának szerepére és a protestánsokkal való sűrűlódásaira egykorú spanyol levelek (*Memorial historico Español* X. 502), J. Villeia de Adana, *Expedición del maestro de campo Bernardo de Aldana a Hungría en 1548* (Madrid 1878), valamint az Expedición lengyel szövege: F. Rożański, *Wyprawa na Węgry Bernarda Aldany* (Krakó 1882), és Kropf L., *Egy incidens Temesvárott 1551-ben* (Sz 1898). Kropf L., *Lippa ostroma*, 1551 (HK 1897). Fráter Györgynek az idegen földön bátorságát vesztő Castaldo által történt meggyilkoltatására (amivel az egyesítési kísérlet el is bukott) az iratkiadások közt id. anyag mellett: Borbély I., *Fráter Gy. megöletéséhez* (Sz 1909). Az ismét ellenakcióba (1556-os hadjárat) kezdő Szolimánnak II. Henrik francia királyhoz intézett levelei alapján Erdély különtartása iránt az utóbbi biztatásait is megállapítja Karácson I., *A francia-török szövetség működése Erdély különválasztására 1551 után* (Sz 1909). Horváth M., *Erdély állapota Izabella viszonyairól Fráter Gy. halála után* (Tört. Zsebkönyv, Pest 1865).

János Zsigmondra és kormányzatára külön, használható monográfia nincs. Életrajzi vázlatok: Jakab E., *János Zsigmond élete és uralkodása* (KM 1863). P. Szentmártoni K., *János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza* (Székelykeresztúr 1934), u. ő, *János Zsigmond az unitárius fejedelem* (Kolozsvár 1940), és u. ő, *János Zs. és az 1571-i marosvásárhelyi országgyűlés* (KM 1941). Harsányi A., *János Zs.* (PSz 1940). Szilárd K., *Az erdélyi fejedelem jogköre, 1556—1571* (Bp 1910). Lukinich I., *Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez* (Sz 1913, 2 közl.). Pécsi A., *Az erdélyi fejedelmi kancellária 1571-ig* (Bp 1938).

Az adózás, az ipar, kereskedelem, közigazgatás, igazságszolgáltatás kérdéseit az EOE alapján tárgyalja Várady E., *Adatok Erdély művelődéséhez János Zs. korában* (Kolozsvár 1902, d), és Barthos K., *Erdély pénz- és hadügyei János Zs. korában* (Bp 1910), u. ő, *Adatok az erdélyi jobbágysághoz tartozó történetéhez, 1540—1571* (Bp ref. főgimn. ért. 1908). A birtokviszonyokra: Lukinich I., *Kővár várának jövedelmi forrásai, 1566* (MGSz 1905). A székely fejlődésre, a jobbágysorba süllyedők forrongására és megmozdulására 1562-ben, az ált. irodalom, Schesaeus eposza, Siegler Mihály *Chronológiája* (AH; székely követek száz városokkal tárgyalnak), stb. mellett: Székely J., *A székelyek lázadása János Zsigmond ellen* (HK 1889). Lóránd I., *A székely jobbágyság kialakulása, 1540—1571* (Bp 1906, d). I. Lupaş, *Siebenbürgische Bauernaufstände im 16. Jahrhundert* (*Zur Geschichte der Rumänen im Siebenbürgen*, Nagyszeben 1943). Szádeczky L., *Nagybánya régi iparáról és céheiről* (Sz 1889). Kolozsvár mozgalmaira ld. a fenti (300. l.) id. német feljegyzést. A sóbányászok mozgalmairól egy, e korszak küszöbén, 1540 körül kelt és az erdélyi sókamarákról írt Memorialét említ Iványi B., *Két középkori sóbányasztatutum* (Sz 1911, 98). — Fogaras város szabadalomlevele, 1567 (MGSz 1899, III). Veress E., *Déva és környéke Castaldo idejében* (Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve IX, 1898—99, okiratokkal), és u. ő, *Hunyadvármegye János kir. és Izabella királyné korában* (Déva 1904, kny. áll. főreáírt. és értes.).

A vallási kérdésre az unitarizmus jelentkezésére és társadalmi vonatkozásaira Erdélyben a reformáció ált. irodalma mellett: Bunyitay V., *A hitújítás történetéből* (Sz 1887, az új felekezetek kialakulása Nagyváradon). Zoványi J., *Mi történt a nagyváradi káptalannal 1566-ban?* (Sz 1935; nem

ölték le, mint Bunyitay állította, csak elkergették). Nagy L.—Simén D., *A nagyváradai disputatio*, 1569 (Kolozsvár 1870, iratokkal). Kanyaró F., *Mikor lett János Zs. unitáriussá?* (KM 1899). Borbély I., *Melyik évben kezdődött az unitarizmus Erdélyben?* (EM 1931). Kárpáthy—Kravjánszky M., *Gromo, János Zs. testörkapitánya* (Regnum 1936; katolikus volt). A fejedelem unitárius orvosa, Blandrata György szerepére (Dávid Ferenc megnyerése): Burián Mihály, *Dissertatio historico-critica de duplici ingressu in Transsylvaniam G. Blandratae* (1806). Jakab E., *Néhány adat Blandrata György életéről és jelleme ismeretéhez* (KM 1877). Az unitarizmus nagyformátumú vezető alakja: Dávid Ferenc szerepének (a reformációt túlhaladja a kálvinizmuson, majd a radikálizmusa ellen felsorakozó társadalmi és politikai erőkkel szemben elbukik és a dévai várbörtönben hal meg, 1579) csak külső vázát adja Jakab E., *Dávid F. emléke* (Bp 1879; oklevelekkel) és Kiss E., *Dávid F. élete* (Kolozsvár 1912). Iván L. tanulmánya pedig: *Dávid F. arca a szellemtudományi lélektan tükrében* (Kolozsvár 1935) egyszerűen átsiklik Dávid és híveinek társadalmi jelentéssel (forradalmi jellegű aktivizálás) is bíró chiliasztikus jóslatai és általában minden fölött, ami a Spranger-féle kategorizálásból nem következik. Varga B., *Dávid F. egyénisége és az unitárius vallás* (KM 1939). Gerézi R., *Erasmus és az erdélyi unitáriusok* (IT 1947 és kny.). Dávidnak a Méliusz-vezette debreceni kálvinizmussal vívott küzdelmére ld. a reformáció irodalmát (262. l.). E. Sharpe, *Faustus Socinus and the Unitarians in Hungary* (London 1901). Heltai Gáspár műveit és irodalmát ld. a források között.

III. ERDÉLY ÁLLANDÓSULÁSA ÉS AZ UTOLSÓ EGYESITÉSI KISÉRLET BUKÁSA (A BÁTHORIAK KORA, 1571—1604)

A) Elbeszélő források

Az általános források közül Báthori Istvánra közelebbi adatokat nyújt Somogyi Ambrus (291. l.).

Báthori István visszaemlékezését, *Reminiscentiae de rebus bellicis circa arcem Szatmár gestis*, közli Veress E. (EM 1933, 405). U. ő, *A történetíró Báthori I. király* (EM 1933).

Kovácsóczy Farkas (erdélyi kancellár, az egykorú erdélyi humanista irodalmi élet egyik főalakja, 1594-ben kivégezték), *De laudibus illustrissimi Stephani Batorci oratio* (Velence 1571, Apponyi, H. I. 443). Erdély kormányzásáról párbeszédese munkája: *De administratione Transylvaniae* (Kolozsvár 1584) nem pusztán elméleti, hanem gyakorlati politikai jellegű is: azt fejtegeti, hogy a fejedelem gyermeksege idején ne egy személy, hanem triumvirátus kormányozzon. Leveleiből közölt Szabó K., *XVI. századi magyar tudósok levelei* (TT 1881), és (1577—1594) Szádeczky L. (TT 1892—1893, 2 közl. és kny.), életrajzát megírta u. ő, *Kovácsóczy F.* (Bp 1891, itt az Oratiót még nem ismeri).

Kocsárdi Gálfi János (aranyosszéki királybíró, fejedelmi tanácsos, Báthori Kristóf egyik fő embere, akit azonban utóbb Báthori Zsigmond és Boldizsár vizsályaiban elfogtak és kivégeztek, 1593), a huszti várbörtönben, *Rabságában írt* (rövid és befejezetlen) *önéletrajzában* Báthori István és Kristóf idején vitt szerepére tekint vissza. Kiadva: ETT I (u. ott könyörgő

irata Báthori Zsigmondhoz, 1593). Jakab E., *Kocsárdi Gálffy János és a Báthoriak* (Sz. 1895).

Báthori István lengyelországi uralkodásának itt nem részletezhető forrásaira: Lasicki (Lasitius) János (lengyel literátus, nevelő) egykorú munkáját a danzigi vállalkozásról: *Clades Dantiscanorum* (1578) ism. Lazicius Gy., *Báthory I. lengyel történetirője* (MK 1928—29). Az orosz-lengyel háborúra az erdélyi Gyulai Pál, *Commentarius* (Kolozsvár 1581, Róma 1582), továbbá Deák F., *Báthory Istvánról szóló hősköltemény* (MK 1877, Hermnan Dániel latin verse). Heidenstein Reinold (secretarius regius), *De bello Moscorito commentariorum libri VI* (Krakó 1584) c. munkájában Báthori mint lengyel király magyar környezetére, katonáira is vannak adatok. Ld. Deák F., *Báthori Zsigmondnak ajánlott könyv 1584-ből* (MK 1879). Bucella, *Consultatio* (Krakó 1588, Apponyi, H. I. 524, Báthori betegségről). Georgius Chiakow, *Epistola ... de morbo et obitu ... Stephani regis ... ad ... W. Kowaciocium ... Transylvaniae Cancellarium* (Kolozsvár 1587). Az idevonatkozó egykorú nyomtatványokról: Szádeczky L., *Báthory István könyvészetéhez* (MK 1887).

Báthori Zsigmond korára a századforduló Erdélyének „siralmas változásait” többé-kevésbé részletesen ismertető általános, vagy legalább is nagyobb időszakot átfogó források, így főleg Szamosközy műve (ld. 228. l.), mely komor színekkel és sok adattal rajzolja meg a Basta-kornak gazdasági bajait, éhínségét, emberpusztulását; továbbá a Szamosközyt is felhasználó, és 1580 után részletesebben író Bethlen Farkas munkája (ld. 291. l.) és az u. ott idézett többi erdélyi forrás mellett különösen:

Baranyai Decsi (Decius Barovius) János (? 1560—1601; a török elől menekült dunántúli birtokos család vagyontalan sarja; Wittenbergben, Páduában tanult; Erdélyben tanár, antiquárius anyaggyűjtő, a fejedelmi udvarnál mint historikus Brutus utóda.) Művében: *Commentariorum de rebus Ungaricis libri qui exstant* (10 decas maradt) részletesen írt saját koráról, vagyis Báthori Zsigmond uralkodásáról, melynek sötét oldalain udvari történetíróhoz illően átsiklik, főleg pedig a török ellen vezetett sikeres havasalföldi hadjáratról. Kiadta Toldy F., *Baranyai Decsi Magyar Históriája*, 1592—1598 (MHHS 17, Pest 1866). Az egykorú törökellenes hangulatra jellemző Sallustius-fordításának (Nagyszeben 1596) bevezetése is. Költői próbálkozására: Konez J., *A wittenbergi akadémián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei* (ITK 1891). Életrajzát megírta Toldy F., *Decsi J. (Összegyűjtött munkái I. Pest 1868)*. Szabó K., *Adatok Decsi János életéhez* (Magy. Prot. Egyháztört. Monográfiák, Bp 1898).

Gyulafi Lestár (1557—1607, az erdélyi udvar diplomatája, Báthori Zs. titkára), *Ephemerides* c. műve elveszett ugyan, de latin, és (becsesebb) magyar *feljegyzéseit* (1565—1605) kiadta Szabó K., *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII. századokból* (MHHS 31, Bp 1881) és Szilágyi S. (u. az II. kötet, MHHS 33, Bp 1894). Ehhez pótlás: Szilágyi S., *Gyulafi Lestár tört. maradványai* (TT 1893, 2 közl., 1606-ig). — Sebestyén J., *Gyulafi L. történelmi maradványainak művelődéstörténelmi vonatkozásai* (Bp 1905, d).

Hídvégi Mikó Ferenc (Bethlen G. portai követe) Mihály vajda és Basta viharos korszakára is visszatekintő művét, 1594—1613 (ld. még 328. l.) kiadta Kazinczy G. (MHHS 7, Pest 1863).

Szerdahelyi Mihály, *Igen szép história*. Politikai célzatú ének 1598-ból (szándékkal egy évvel előbbre keltezve) a fejedelmi udvar szolgálatában vádakkal, stb. igazolni akarja a Kendy Sándor-féle Habsburg-ellenes mozgalom Báthori Zs., ill. Bocskai által történt elnyomását. Kiadta Thaly K. (Sz 1871, 257). Asztalos M., *Szerdahelyi M. históriás éneknek vélt politikai éneke* (Pécs 1925).

Historia, melyben... Bathori Sigmundnak 1595. esztendőben viselt hadai irattattanak meg (Kolozsvár 1596).

Pellérdi Péter, (Báthori udvarmestere), *Báthory Zsigmondnak, Erdélyország fejedelmének győzhetetlen nyereségéről* (1596), a havasalföldi hadjáratról. Sörös P., *Pellérdi P. levele B. Zs. Szinán basán aratott győzelméről* (Pannonh. főisk. évk. 1913/14). J. Crăciun, *Scrisoarea lui P. Pellérdi privitoare la ajutorul dat de S. Báthori lui M. Viteazul* (Anuarul Inst. de Ist. Nat., Bukarest 1937).

Jacobinus János (erdélyi fejedelmi titkár), *Brevis enarratio rerum... Transylvaniæ principe Sigismondo a. 1595 gestarum* (1596). Kiadva: SV és SRM I. Formuláskönyvét (1602), benne Báthory Zs. és Vitéz Mihály okleveleivel, kiadta Bónis Gy.—Valentiny A. (Kolozsvár 1947).

Szőllősi István, *Rövid História, melyben megíratik Szenan Bassának... Erdély országának pusztítására való kijövele*, 1595 (Kolozsvár 1635).

Csikszentkirályi Bors János rövid magyar *krónikáját az erdélyi zavarokról* (1595—1619) kiadta Kemény J. (ETT I).

Enyedi Pál, *Ének az erdélyi veszedelmekről*, a valóságban nem a később másoló Enyedi, hanem Szamosközy műve, nem is ének, hanem siralmas elbeszélés, mely a századforduló válságos korszakáról (1598—1604) véres részleteket örökített meg realiztikus színekkel; említi Vitéz Mihály nemeség-ellenes irányát is. Kiadta Mikó I. (ETA I, több, ugyanezen korra vonatkozó függelékek).

Czauck Simon, *Ephemeris libellus in quo acta quotidiana perscribuntur*, 1590—1602. Benne egy hosszú német históriás ének az erdélyi urak mozgalmának vérbefojtásáról (1594) Báthori Zs. által. Kiadta E. Trauschenfels (DFS III).

Krauss György (segesvári jegyző ld. 324. l.), *Tractatus rerum*, 1599—1606. Kiadta Kemény J. (DFS I).

Bánfi Péter német naplója, *Tagebuch* (1599—1616). Kiadta Kemény J. (DFS).

Bordan Tamás (szelindeki szász ev. lelkész) Schirmer Antal küldetését (Nagyszebenből Prágába a császárhoz, 1602) s ezen át a Basta-korszakot levelekkel is megvilágító munkáját: *Virtus coronata, oder Ursach und Lohn expeditionis Schirmerianæ* (1601—1603). Kiadta Kemény J. (DFS I).

G. F. Baviera (Aldobrandinival Magyarországra jött és Báthori Zs. udvarában hosszabb időt töltött olasz) Erdély 1591—1594 közti állapotát tárgyaló feljegyzéseit közölte F. Baviera, *L'Italia, la Transylvania e l'Ungheria per il nobile G. F. Baviera de Senigallia, ciambellano particolare del principe S. Báthory* (Rivista Araldica 1932, 3 közl.).

B) Iratkiadások

Szalay L., *A magyar történelemhez. I. Erdély és a porta, 1567—1578* (Pest 1861, mintegy 200, részben kiadatlan okmányt hoz magyar szövegben Báthori István korára). Ötvös Á., *Báthory I. lengyel király levelei, 1576—1585* (MTT VIII). Báthory István, Kristóf, Békes Gáspár néhány levelét kiadta Kemény J. (ETT I. 96), Géczy János gubernátori megbízólevelét (1585); Rummy K. Gy. (MH III. 283). Levelét Kocsárdi Gálfi Jánoshoz (1582) Ötvös Á. (ETA III. 307), végrendeletét Wass J. (ETA III. 308). Sok anyagot publikált (de nem mindig megfelelő akribiával) Veress E., *Báthory I. lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai, 1576—1586* (Bp 1918), u. ő, *Báthory I. erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése, 1556—1580* (Kolozsvár 1944, 2 kötet), és u. ő, *Báthory I. király levélváltása az erdélyi kormányval, 1581—1585* (MHHD 42, Bp 1948). Ugyancsak Veress E., *Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából, 1571—1588* (FRT 1—2, Bp 1911—1913), u. ő, *Antonii Possevisi S. J. Transilvania, 1584* (FRT 3, Bp 1913), u. ő, *Annuae Litterae S. J.* (FRT 5, Veszprém 1921, jezsuita anyag a Báthoriak-korabeli erdélyi ügyekről). Possevino szövegének a Veress-féle kiadásnál régebbi, eredetibb variánsát közli más egykorú, erdélyi vonatkozású olasz irattal együtt G. Bascapè, *Le relazioni tra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti* (Roma 1931). Károlyi Á., *Magyar missilisek Békés Gáspár zavargása és Báthory I. lengyel királlyá választása történetéhez, 1572* (TT 1879, 1880), és u. ő, *Békés G. két magyar levele, 1576* (TT 1881). Barabás S., *Báthory I. lengyel király hadi rendtartása a magyar huszások számára, 1576—1586* (HK 1890). Nagy G., *Báthory I. adománylevele Sombori László erdélyi kincstárnok részére* (EM 1941). Az erdélyi kormánytanács feljegyzése Báthoryhoz a szentléleki várról, 1584 (ETA I. 265; székely vonatkozás). *Transsumptum capitulare de fundatione Collegii et Academiae Societatis Jesu Claudiopoli per Stephanum, Regem Poloniae, 1581* (Rummy K. Gy., MH III).

A külföldi anyagból különösen a lengyel kiadványok jönnek tekintetbe, így E. Polkowski, *Acta Stephani regis, 1576—1582* (*Acta hist. res gestas Poloniae illustrantia* XI. Krakó 1887), valamint Zamoyski kancellár fontos iratai: *Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego* (Varsó 1904—1913, 1—3. kötet, s. ujjában a 4. Krakó 1948). Az 1585-ös országgyűlésről: A. Czuczynski, *Diarysze seymowe r. 1585* (Krakó 1901, *Script. Rerum Polon.* 18. k.), Pierling, *Bathory et Possevino. Document inédits sur les rapports du Saint-Siège et les Slaves* (Paris 1886, előzőleg részletek: R. des Quest. Hist.; 72 irat Possevino lengyel-orosz békeakciójára Báthori és IV. Iván cár közt, török elleni liga céljából). A pápai nunciusok jelentése a *Monumenta Poloniae Vaticana* sorozatban: T. Wierzbowski, *Laureo Vincent, nonce apostolique en Pologne* (1574—1578) et ses dépêches inédites (Varsó 1887). I. A. Caligarii nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta, 1578—1581 (Krakó 1915). E. Kuntze—Cz. Nanke, *Bolognetti Alberti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta* (2 kötet, Krakó 1923, 1938).

Az 1586-os erdélyi állami jövedelmek két közel egykorú becslését kiadta Tagányi K. (MGSz 1896, 322). A fejedelem utasítása Szigeti András sókamaraispánnak, 1591 (MGSz 1898, 454), utasítása a harmincadok árendába adása feltételeiről, 1591 (MGSz 1899, 35). Kovacsóczy Farkas gazdasági utasítása 1588 (MGSz 1898, 590). Nemesi lustrákat adtak ki: Györffy I.

(Belső-Szolnok és Doboka, 1600, Gen. Füz. 1908) és Sándor I. (Udvarhelyszék, 1604, u. ott 1912).

Báthori Zsigmond tanácsadójának iratait (Erdély szövetségére a Habsburg-udvarral és a tizenötéves török háborúba való bekapcsolódásának diplomáciai hátterére) kiadta Veress E., *Carillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai*, 1591—1618 (MHHD 32, Bp 1906), és újabban a 2. kötet, MHHD 41, Bp 1943); u. ő, *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből*, 1592—1600 (MVH II/3, Bp 1909), benne Alfonso Visconti püspök részletes jelentései a havasalföldi hadjáratról is. Előzőleg érdekes anyagot közölt Szilágyi S., *Okmányok és levelek az 1595—98-iki prágai alkudozások történetéhez* (MTT XIII, a bécsi Staatsarchivból), és u. ő, *Mária Krisztina és Carillo Alfonz történetéhez*, 1598—1602 (TT 1878). Károlyi Á., *Bernádfy János krimiai követsége*, 1598 (TT 1878; Báthory Zs. a tatárokat is megpróbálta a török ellen mozdítani). Báthory Zs. levelét Garay Miklós konstantinápolyi ügynökhöz (1589) kiadta Ötvös Á. (ETA III. 316), levelét Gyulafi Lestárhoz (1592) u. ő, (ETA III. 316). Egy visszatérését előkészítő titkos utasítását Szegedi Pál részére P. Szathmáry K. (GyF IV). Visszaindulását tudató levelét Erdély lakóihoz (1601): ETA (I. 313). Özvegyének életéhez: Szádeczky L. (TT 1883, 331); utólag II. Mátyáshoz írt, s a multra is visszapiillanó kérvényét: *Bittgesuch der Erzherzogin Maria Christierna* (1618) Kemény J. (DFS I). G. Rosaccio atlaszát és földrajzi leírását Erdélyről (Firenze 1595) ism. N. Iorga, *Știri noi despre sfârșitul secolului al XVI-lea româneșc* (Bukarest 1937, Akad.).

A századforduló viharos időszakára (Báthori Zs. bukása, külső beavatkozások, hadjáratok, stb.): Szádeczky L., *Levelek Erdély történetéhez*, 1599—1601 (TT 1882—1883, 3 közl.). Károlyi Á., *Okmányok Mihály havaselvi vajda meghódolása történetéhez*, 1598 (TT 1879). Szilágyi S., *Mihály vajda életéhez*, 1598—1599 (TT 1880). Vitéz Mihály egy követi utasítását (1598) kiadta Csukási M. (GyF. III. 141), két levelét Gyulafi László főispánhoz (1599) ETA I. 231. Szabó K., *Mihály vajda adománylevele a székelyeknek*, 1599 (TT 1880). Kemény J., *Mihály vajda jelleme s tetteire vonatkozó okmányok*, 1600—1601 (MTT III, főleg Ungnad császári biztos jelentései). E. Hurmuzaki, *Documente* (III/2, IV/1—2, Supl. II/1—2, XIII, XV. kötetek). A. Veress, *Documente* (IV—VI. kötet). I. Lupaș, *Documente istorice Transilvane*, I. 1599—1699 (Kolozsvár 1940). P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la Mihai Viteazul* (Bukarest 1936). Mihály vajdának a toscanai hg. számára hadjáratairól küldött jelentése: A. Pernice, *Un episodio Toscano nelle guerre di Valachia alla fine del secolo XVI* (Firenze 1925). St. Nicolescu, *Documente dela Mihai Vodă Viteazul ca Domn al Țării Românești, al Ardealului și al Moldovei*, 1600 (Bukarest 1916). Az Erdélyben pusztító császári hadak fővezérének működésére: Teleki D., *Básta Gy. emlékirata Rudolf császárhoz Erdélyt illetőleg*, 1602 (Sz 1868). A lugosi tanács, stb. levelei Básta-hoz, 1602 (ETT II). Szabó K., *Basta zsarolásai történetéhez* (TT 1880). Básta-korbéli német utasítások az erdélyi kincstartónak, 1598 (MGSz 1900, 323), a kővári udvarbírónak, 1604 (MGSz 1899, 413). Veress E., *Basta György hadvezér levelezése és iratai*, 1597—1607 (2 kötet, Bp 1909—1913; benne magyarellenes, német telepítést, vasvesszőt követelő nyilatkozatok). E kiadás hiányosságait kritizálja Gárdonyi A. (Sz 1914, 321), u. ott (650) Veress válasza, aki pótlólag adott ki további anyagot: *Basta Gy. hadvezér 1603-iki főjelentése és erdélyi kancelláriájának formula-könyve* (Bp 1914).

Báthori első önálló magyar biográfiája: Czövek István, *Báthori István élete* (Pest 1817, 2 kötet); utána adalékok időrendben: J. Rampelt, *St. Báthori* (Nagyszeben 1863, Medgyesi ev. gimn. ért.). Csopey L., *Adalékok Báthori I. életéhez* (BpSz 1888, 2 közl.). A Báthori-család leszármazására Wertner M. (ASL 1899). Lukinich I., *Báthory I. erdélyi fejedelem és lengyel kir. emlékezete* (Bp 1933). Veress E., *Báthory I. király, Terror hostium* (Bp 1937, szubjektív kitérésekkel). Ld. még: Kertész J., *Báthory I. az irodalomban* (Bp 1936). Ebből is látni, hogy Báthori magyarországi szerepének komoly, monografikus ábrázolása még nem készült el. Számos, s köztük néhány jól dokumentált, alapos tanulmány jelent meg a lengyel és magyar akadémiák által közösen kiadott, jubiláris gyűjteményes műben: *Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie* (Krakó 1935; megjegyzések: Kosáry D., RH 1938); benne az irodalmat felsorolja Lukinich I. *Bibliographie hongroise d'Étienne Báthory* (kny. is), és u. ő, *La jeunesse d'Étienne Báthory* (u. ott, kny. is).

A Báthori-kor főbb erdélyi szereplői közül Berzeviczy Márton erdélyi kancellárra, aki utóbb Báthorit Lengyelországba is elkísérte: Berzeviczy E., *Berzeviczy Márton erdélyi kancellár* (Sz 1898), ehhez iratok, 1550—1613 (TT 1899) és együtt a kettő (kny. Bp 1899), ezt kiegészíti u. ő (Sz 1903, 564) és Veress E. (Sz 1914, 149). Török B., *Berzeviczy M. erdélyi kancellár erdélyi birtokai* (Sz 1899, 170). Veress E., *Berzeviczy Márton* (Bp 1911, MTÉ). Az először Báthorit fegyverrel megtámadó, majd Lengyelországban híven szolgáló Békes Gáspárra: Szalay L., *Adalékok* (Pest 1859, benne külön tanulmány). Szilágyi S., *Békes G. versengése Báthory I.-nal, 1571—1575 (Rajzok és tanulmányok I. Bp 1875)*, és u. ő, *Békes G. életéhez* (Sz 1875). Önálló életrajz: Szádeczky L., *Kornyi Békes G.* (Bp 1887, MTÉ). Veress E., *Geszthy Ferenc várkapitány* (Léva 1898), és u. ő, *Kakas István* (Bp 1905, MTÉ), a Báthoriak és Habsburgok diplomatája, az első magyar utazó Perzsiában: *Iter Persicum* (Paris 1877); ld. még Szádeczky L. (TT 1897, 607). Gárdonyi A. *Gyulai Pál* (Sz 1906). Lukinich I., *Tordai János erdélyi humanista* (Sz 1908, költő és a tordai sóbányák vezetője). Benda K., *Bocskai István* (Bp 1942).

Az egykorú erdélyi kormányzatra: Buday K., *Báthory I. erdélyi fejedelemsége* (Szeged 1932, d). Báthori politikai terveire következtet Rueber kassai főkapitány jelentései alapján (magyarországi urak készülődnek, hogy Báthori, ha a lengyel trónra kerül, megszabadítja „a szegény magyarokat a német erőszaktól”) Szádeczky L., *Báthory I. és egy magyarországi összekövés* (Sz 1886). Az erdélyi török viszonyra az id. ált. irodalom mellett: Szalay L., *Erdély s a portai adó Báthory I. és Kristóf alatt (Adalékok, Pest 1859)*. A portai adó registrumát kiadta Mikó I. (ETA I. 247). Az egykorú török-francia politikára: A. Degert, *Une ambassade périlleuse de François de Noailles en Turquie, 1570—1574* (RH 1928). — I. Tabrea, *Regele St. Bathory și monetaria dela Baia-Mare* (B. I. király és a nagyenyedi pénzverde, Cronica numismatică, 1938). Bánfi Fl., *Báthory I. és Domenico Ridolfini* (HK 1941, Nagyvárad erősítője), és u. ő, *Olasz katonai építések Erdélyben* (EM 1932).

Hogy az irodalomnak az egykorú társadalmi problémákról lett volna konkrét mondanivalója, azt egy, a plebejus-mozgalmak e szakaszát feldolgozó, és a politika-történeti közlések sorában társtalanul álló tanulmány is mutatja: Deák F., *A kolozsvári ötves legények strikeja 1573-ban és 1576-ban*

(AÉt 1886). A szász vonatkozásokra: Fr. Thalmann, *Die Schenkung der Güteranteile in Szászcsör, Sebeshely und Sugág an den Magistrat von Mühlbach*, 1575 (Progr. des ev. Gymn. in Mühlbach, Nagyszeben 1859). E. Trauschensfels, *Kronstädter Zustände zur Zeit der Herrschaft St. Bathoris in Siebenbürgen*, 1571—1576 (Brassó 1874). Veress E., *Báthory I. erdélyi fejedelem kapcsolata Beszterccével* (kny. EM 1943). R. Ciocan, *É. Báthory, prince de Transylvanie, roi de Pologne et les Roumains* (Bukarest 1939).

Az egykorú erdélyi műveltségi és egyházi viszonyokra (1576 után is): Papp M., *Báthory I. magyar humanistái* (Bp 1940, d). Csorba T., *A humanista Báthory István* (Bp é. n.). B. Gyürky M., *A Báthoryak nyírbátori templomai* (Bp 1943). Bíró V., *A római katolikusok helyzete és hitélete Erdélyben a jezsuiták első betelepülése idején, 1579—1588* (A kolozsvári kegyesr. főimn. ért. 1913/14), és u. ő, *A Báthoryak kora, 1571—1605* (Bagossy B., szerk., *Az erdélyi katolicizmus multja és jelene*, Dicsőszentmárton, 1925). Fraknoi V., *Possevino nagyváradi látogatása, 1583* (kny. Tiszántúl 1901, 81; Báthori kolozsvári főiskola-alapítási törekvéseire és P. szerepére Pázmány katolizálása körül). Veress E., *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603* (EM 1906). Tóth L., *Forgách Ferenc és Possevino* (kny., Religio 1911). J. Kolberg, *Beiträge zur Geschichte des Kardinals und Bischofs von Ermland Andreas Báthory* (Brannsbürg 1910; B. András római útja egy magyar-lengyel collegium szervezése ügyében, 1583). Gáspár P., *Báthory I. és Palestrina* (Bp. érs. kat. reálgimn. ért. 1933/34; a „princeps musicae” a Rómában járó B. Andrással megismerkedve hozzá és B. Istvánhoz zenekölteményt írt).

Báthori a Habsburg-igényekkel szemben lengyel trónra kerül: Szádeczky L., *Báthory I. lengyel királlyá választása, 1574—1576* (Bp 1887, okmányokkal), u. ő, *A Habsburg-ház lengyel trónra törekvése a XVI. században* (Kolozsvár 1893), és u. ő, *Báthory I. király titkos terve* (Sz 1882, a bécsi udvari tanács utóbb 1601-ben, úgy tudta, hogy Báthori a német és török uralommal szemben lengyel-magyar államszövetséget akart létrehozni, Báthori Zsigmondnak a magyar, Zamoyiski kancellárnak az erdélyi fejedelmi trónra ültetésével). A lengyel irodalomból: V. Zakrewski, *Po ucieczce Henryka, dzieje bezkrólewia, 1574—1575* (Krakó 1878; a Báthori választását megelőző interregnum, Henrik szökése, magyar-lengyel előzmények: már János Zsigmondot a Jagellók természetes utódjául tekintették), és u. ő, *Stefan Batory* (Krakó 1887). A. Sliwinski, *Stefan Batory* (Varsó 1922). — Zsirkó J., *Báthory I. lengyel király külpolitikája* (Nyitra 1909, d). F. Nowak, *The Foreign Policy of Poland under King Stephen Báthory* (Cambridge, Harvard 1934). A Lengyelországban szereplő magyarokra: Divéky A., *Les Hongrois en Pologne à l'époque d'Etienne Báthory* (Krakó 1933). R. Horváth J., *Báthory I. magyar hadserege, 1576—1580* (HK 1897). Szádeczky L., *Báthory I. magyar katonái az 1580-i orosz háborúban* (HK 1931). A Kiwerowa—Horka-i békével végződő lengyel-orosz konfliktusra: Szádeczky L., *Báthory I. emlékirata a muszka cárhoz, 1584* (Sz 1884), és u. ő, *A pápa közvetítése Báthory és a muszka cár között* (Sz 1885, Possevino küldetésére). V. Zakrewski, *Sto sunki Solicy apostolskiej Iwanem Groznyin carem i wielkim księciem moskiewskim* (Krakó 1872, a pápa összeköttetése Iván cárral). Ihnát A., *Báthory I. orosz háborúi* (Ungvár 1942, d). T. Jankowski, *Śmierć St. Batorego w Grodnie* (Báthori I. halála Grodnóban, Grodno 1930).

Az ifjú Báthory Zsigmond fejedelem kormányzatáról (1568—1598) és életéről részletes monográfia nincs. Lénárt J., *Báthory Zs. erdélyi feje-*

delem élete, jelleme, politikája (EM 1880, cf. Sz 1881, 78). Feleségére : Szilágyi S., *Egy nő a trónon* (Rajzok és tanulmányok I. Bp 1875). K. Reissenberger, *Prinzessin Maria Christierna von Inner-Österreich* (Graz 1882), ennek alapján Szádeczky L., *Báthory Zsigmondné* (Sz 1883, 3 közl.), a hitbérével kapcsolatos későbbi (1619) problémákra u. ő (Sz 1890, 231). Veress E., *Báthory Zs.-né és a váradi kálvinisták* (PSz 1898). Géczi János (kormányzó 1585—1589) szerepére : Jakab E., *A Ghyczyek Erdély történetében* (AÉt 1877). Szilágyi S., *Az 1588-ik évi ... medgyesi országgyűlés története és törvényeik* (Rajzok és tanulmányok I. Bp 1875), u. ő : EOE (III.). Komáromy A., *Báthory Zs. udvartartásához* (EM 1901). A. Hermann, *Zur Geschichte der Gegenreformation in Siebenbürgen*, 1591—1603 (KB 1912). A Rudolf császárral kötött, Erdélyt és a Habsburg királyságot újra egybekapcsoló prágai szerződésre, Erdély bekapcsolódására a tizenöt éves háború nagy mérközésébe a török ellen, ld. Rudolf korának irodalmát, továbbá : Veress E., *Carillo Alfonz diplomáciai működése* (Bp 1877; a fejedelem jezsuita gyóntatójának szerepére az akció előkészítésében), és u. ő, *Pápai nunciusok Erdélyben* (KSz 1925). A nemzetközi háttérre : I. I. Podea, *A Contribution to the Study of Queen Elisabeth's Eastern Policy*, 1590—1593 (Bukarest 1938, kny.). A nemzeti szabadságharc eljövendő vezérének ekkor még Habsburg-párti szerepére : Benda K., *Bocskai István* (Bp 1942, a fejedelem döntő befolyású nagybátyja, az erdélyi ellenzéknek elnyomja, ő maga köti a prágai szerződést). A szerződés szövege : R. Gooss, *Österreichs Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen* (Bécs 1911, 34. sz.). A török elleni katonai akciókra : Szentkláray J., *A becskereki vár* (AÉt 1886, rácok, hajdúk, Báthori oldalán, 1594); Bocskai sikeres havasalföldi hadjáratára (Szinán pasa veresége, 1595) : A. Veress, *Campania creștinilor în contra lui Sinan pașa din 1595* (Bukarest 1925, egykorú jelentésekkel). A. Culici, *Campania munteană din 1595* (Romania Militară 1939, 2 közl.). Merényi L., *Báthory Zs. erdélyi fejedelem udvari lovassága* (HK 1894). Az általános hadihelyzet balrafordulata után a lelki egyensúlyát veszített Zsigmond lemondására, sziléziai kárpótlás fejében : Veress E., *Báthory Zs. és Bethlen G. viszonya az oppeln-ratibori hercegségekhez* (EM 1897 és kny.); kivándorlási terveire : Kropf L., *Báthory Zs. Angolországba tervezett utazása* (Sz 1905). Visszatérési kísérleteit és a századforduló véres eseményeit megvilágítja Deák F., *Adatok a „nagy” Csáky István életéből* (AÉt 1878, Habsburg-párti főnemes), továbbá, Báthory Endre epizódjára, Szilágyi S., *Báthory E. fejedelem és bíbornok bukása 1599-ben* (Tört. rajzok, Bp 1880, Olsó Könyvtár 100), és végül az Erdélyt Habsburg és székely segítséggel megszerző (1599) Vitéz Mihály havasalföldi vajdáról szóló tört. irodalom : Szádeczky L., *Mihály havasalföldi vajda Erdélyben*, 1599—1601 (Bp 1882) és u. ő, *Erdély és Mihály vajda története*, 1595—1601 (Temesvár 1893, iratokkal). Az idevágó, elég bő román irodalomból a legjobb életrajzi összefoglalás : P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul* (Bukarest 1936). N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul* (2 kötet, Bukarest 1935). I. Minea, *Despre Ardealul lui Mihai-Vodă Viteazul* (V. Mihály Erdélyéről, Cercetări Istorice 1934—36). V. Popovici, *Mihai-Vodă Viteazul și Turcii* (V. M. és a törökök, 1600—1601; u. ott, 2 közl.). I. Cortuș, *Mihai Viteazul și Polonii* (Bukarest 1938). A. Ciorănescu, *Michel le Brave et la politique espagnole* (Ét. roum. de France I. 1938, levelezése III. Fülöp spanyol királlyal 1599 után). V. Chiroviciu, *Războiul pentru cucerirea Ardealului*, 1599 (Nagyszében 1932). I. Crăciun, *Baba Novac, generalul lui Mihai Viteazul* (Kolozsvár 1936), és u. ő, *Dietele Transilvaniei în vremea lui Mihai Viteazul*

(Erdély országgyűlései V. M. uralma alatt, Bukarest 1939, kny.). A. Culici, *Războiul pentru dobândirea lui Mihai Viteazul* (A V. M. leveréséért folyó háború, 1600; Romania Militară 1940), erre bíráló: R. Rosetti, *Un nou studiu asupra artei militare la Români* (Bukarest, Akad. 1940). I. Lupaș, *Michael der Tapfere (1593—1601). Seine Herrschaft in Siebenbürgen und ihre Folgen* (Zur Geschichte der Rumänen in Siebenbürgen, Nagyszeben 1943). — A harcokra ezek mellett: Szádeczky L., *A miriszlói ütközet*, 1600 szept. (HK 1893). Veress E., *A miriszlói csata* (Kolozsvár 1907, kny.). Báthory Zs. meszeshegyi vereségéről, 1601: Márffy Ö. (HK 1916, 446). Gömöry G., *Adalékok az 1601—1602. erdélyi hadjárathoz* (HK 1897, 2 közl.). A Mihály megöletése után a porondon győztesként és Erdély pusztító zsarnokaként egyedül maradó Basta György császári hadvezérre id. iratai mellett, J. Zikmund jellemzése (Budweisi cseh főimn. progr. 1886), az üldözöttek vezetőjére és elbukott felkelésére (1603): Nagy J., *Székely Mózes* (Sz 1869, 3 közl.); Vass M., *Székely Mózes erdélyi fejedelem* (Bp 1897). Székely M. brassói csatájára (1603): L. J. Marienburg, *Kriegszenen aus Burzenland* (ZU IV). A nép nyomorára, kegyetlenkedésekre, birtokelkobzásokra, stb. sötét képek: Szamosközy, Enyedi, stb.; emellett: Veress E., *Hunyad vármegyei nagy éhségnek rövid leírása* (TT 1893; levél az emberevéstről). J. Roth, *Aus trüber Zeit. Bilder aus der Geschichte des Hermannstädter ev. Capitels, 1600—1607* (Nagyszeben 1887). A népesség fogyatkozására az irodalmat ld. 296. l.